

I. SYMPOZJUM „PUBLICA IN PRIVATIS”

Teresa Zielińska

(Warszawa)

ARCHIWALIA PUBLICZNE W ZBIORACH PRYWATNYCH

Przez archiwalia publiczne rozumie się tutaj materiały wytworzone lub zgromadzone w związku z działalnością instytucji publicznych. Obecność tych materiałów w archiwach prywatnych wynika — mówiąc najogólniej — z dwóch przyczyn. Pierwsza z nich to udział twórców archiwów prywatnych w życiu publicznym, druga jest wynikiem pasji kolekcjonowania publików przez osoby prywatne. Dla uniknięcia nieporozumień trzeba jeszcze dodać, że rozpatrywane są tutaj wyłącznie te archiwa o proveniencji prywatnej, które znajdują się obecnie w zbiorach państwowych. Większość omawianych archiwów prywatnych stanowi dokumentację życia i działalności rodów szlacheckich i ziemiańskich, w tym głównie magnackich, potem arystokratycznych. W epoce I Rzeczypospolitej tworzyły one elitę władzy. Kolekcjonerstwo archiwaliów jest natomiast zjawiskiem stosunkowo późnym. Na ziemiach polskich rozwija się ono na dobre w XIX w. Znaczna część ówczesnych kolekcjonerów należała do kręgów bogatego ziemiaństwa i arystokracji, ale już wtedy pojawiają się przedstawiciele innych środowisk, które można w przybliżeniu określić jako inteligencje. W epoce staropolskiej uznawano zasadę, że akta sprawowania urzędu lub funkcji publicznej powinny po zakończeniu urzędowania trafić do archiwum właściwej instytucji, jak to praktykowano w większości państw europejskich. W Rzeczypospolitej nie realizowano jednak ściśle tych założeń. Spróbujemy rozpatrzeć sytuację w tym zakresie na wybranych przykładach.

Stosunkowo najwięcej zachowało się akt związanych z urzędowaniem kanclerzy i podkanclerzych, zwłaszcza litewskich, w ich archiwach prywatnych. Na pierwszym miejscu trzeba tu wymienić Archiwum tzw. Warszawskie Radziwiłłów (obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych), w którym znalazły się dokumenty nie tylko pieczętarzy pochodzących z tego rodu, ale także ich krewnych i powinowatych, jak Ostafij Wołowicz, Jan Fryderyk Sapieha i Michał Serwacy Wiśniowiecki. Waldemar Mikulski opublikował rozważania poświęcone przechowywaniu przez

Radziwiłłów dokumentów z archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego¹. Wysocy dygnitarze — jakimi byli kanclerz i podkanclerzy — posługiwali się w swej pracy dokumentami państwowymi, operując nimi nieraz dość swobodnie. Tak np. kanclerz wielki koronny Jan Zamoyski nie oddał do Archiwum Koronnego niektórych dokumentów adresowanych do króla, dotyczących stosunków dyplomatycznych Rzeczypospolitej z różnymi krajami, ale w archiwum tym znajdują się do dziś pewne pisma skierowane do Zamoyskiego, które kanclerz przekazał prawdopodobnie do wglądu monarsze, i które tam już zostały².

Urzędy hetmańskie, sprawowane z reguły przez magnatów, były w szczególnej sytuacji, ponieważ nie posiadały własnych oficjalnych archiwów. Przyjęło się, że hetmani przechowywali dokumentację swoich urzędów we własnych archiwach prywatnych³. Szczególnie bogata jest ta dokumentacja w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów z okresu, gdy hetmanem, najpierw polnym, a potem wielkim litewskim był Michał K. Radziwiłł. Mamy tu kopiarusze korespondencji, księgi Sigillat kancelarii hetmańskiej, akta skarbowo-wojskowe z rollami wielu jednostek armii, akta sądownictwa wojskowego i inne⁴. Mniej bogate, ale też cenne są archiwalia hetmańskie Rzewuskich w Archiwum Sanguszków ze Sławuty (obecnie w Archiwum Państwowym w Krakowie), militaria w archiwum Chodkiewiczów z Młynowa (również tam), korespondencja hetmana wielkiego koronnego Jana Klemensa Branickiego (obecnie w AGAD), rozproszona w różnych zespołach i zbiorach⁵. Niektóre militaria pochodzą nawet z XIX w., jak np. w Archiwum Ordynatów Zamoyskich akta ufundowanego przez nich 5 Pułku Ułanów Imienia Zamoyskich z lat 1830–

¹ W. Mikulski, *Dokumenty z Archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów*, „Miscellanea Historico-Archivistica” (dalej: MH-A), t. 7, 1997, s. 71–83. Tam wcześniejsza literatura przedmiotu.

² O archiwaliach publicznych w archiwum ordynatów zamojskich zob. szerzej: T. Zielińska, *Zbiory archiwalne ordynatów Zamoyskich jako skarbnica dokumentów państwowości polskiej*, MH-A, t. 4, 1994, s. 173–221.

³ Informacje o archiwach hetmańskich najpełniej zebrał K. Syta w dotychczas nie opublikowanej pracy doktorskiej pt. „Archiwa hetmanów koronnych” (dostępna w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK). O środowisku, z którego pochodzili hetmani pisał W. Dworzaczek, *Kto w Polsce dzierżył buławę*, „Przegląd Historyczny”, t. 39, 1949, s. 163–170.

⁴ Dokumentacja działalności M. K. Radziwiłła jako hetmana litewskiego (najpierw polnego, a potem wielkiego) w latach 1735–1762 w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów w AGAD (dalej: Arch. Radz.), dz. VII.

⁵ Archiwum Sanguszków dostępne w Archiwum Państwowym w Krakowie nie ma pełnego inwentarza, a jedynie częściowy opis zawartości sporządzony przez B. Gorczaka, *Katalog rękopisów archiwum XX Sanguszków w Sławucie*, Sławuta 1902; por. *Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, wyd. Z. L. Radziński, B. Gorczak, t. I–VII, Lwów 1887–1910. S. Peleszowa ogłosiła natomiast artykuł o militariach w Archiwum Młynowskim Chodkiewiczów (*Zbiór akt wojskowych Aleksandra Chodkiewicza w Archiwum Młynowskim, przechowywanym w Archiwum Państwowym w Krakowie*, „Archeion”, t. 57, 1972, s. 112–138). O militariach z Archiwum J. K. Branickiego trochę informacji przynosi publikacja *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, pod red. T. Zielińskiej, Warszawa 1992, s. 170–175 oraz jej drugie wydanie, rozszerzone i uzupełnione: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym* (dalej: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator*, wydanie drugie), pod red. D. Lewandowskiej, Warszawa 2008, s. 247, 571, 579, 581, 582, 596, 600, 601, 662, 663, 712, 713, 719.

1831. Materiały te odnoszą się głównie do uposażenia pułku, wypłacanego żołdu (listy imienne żołnierzy), kontaktów z dowódcą (raporty, rozkazy, korespondencja)⁶.

Dokumentacja funkcjonowania urzędów skarbowych Rzeczypospolitej tylko wyjątkowo pozostaje w archiwum prywatnym w związku z pełnieniem tych urzędów, rzadko sprawowanych przez magnatów. Wyjątkiem takim jest przechowywana w Archiwum tzw. Warszawskim Radziwiłłów (AGAD) księga rachunków podskarbiego Jarosza Wołłowicza z lat 1615–1618 oraz akta podskarbiego Antoniego Tyzenhauza w jego rodzinnym archiwum (Archiwum Tyzenhauzów w AGAD)⁷. Bardzo obfite są natomiast w archiwach magnackich akta królewsczyzn (starostw), które pozostawały prawie stale we władaniu magnatów i szlachty. Są to akta zawierające m.in. dokumenty nadające te królewsczyzny w posiadanie oraz przenoszące takie uprawnienia (cesje) na rzecz innych osób, najczęściej krewnych, inwentarze i wypisy z lustracji, rachunki i rozliczenia. Część z tych akt ma swe odpowiedniki w archiwach skarbu publicznego, ale niekiedy akta sporządzane na użytek magnata–starosty przez jego sługi górują nad swymi urzędowymi odpowiednikami starannym, nawet ozdobnym opracowaniem. Przykładem jest tu inwentarz starostwa człuchowskiego z 1754 r., kiedy starostą był Michał K. Radziwiłł, ozdobiony licznymi rysunkami przedstawiającymi widoki miejscowości i sylwetki pracujących poddanych⁸.

Wyjątkowo tylko występują w archiwach prywatnych akta wytworzone w związku z piastowaniem innych wysokich urzędów, jak marszałków wielkich i nadwornych. Tak np. w Archiwum Publicznym Potockich (AGAD) zachowała się księga ordynansów i dyspozycji z lat 1754–1768, wydawanych chorągwi marszałkowskiej przez marszałka wielkiego koronnego Franciszka Bielińskiego, a w Archiwum Zamoyskich tom pt. „Akta ceremoniałów publicznych tudzież różnych okoliczności krajowych i zagranicznych do urzędu marszałkowskiego należących...” zebrany dla jego następcy na tym urzędzie, Stanisława Lubomirskiego⁹. W Archiwum Radziwiłłów (AGAD) zachowała się Metryka spraw województw trockiego z lat 1591–1604 i wileńskiego z lat 1604–1612, gdy urząd wojewody sprawował kolejno w tych województwach Mikołaj Krzysztof Radziwiłł¹⁰. Są to jednak niezwykle rzadkie dokumenty.

Typowe dla środowiska magnackiego było sprawowanie misji dyplomatycznych, ale akta poselstw wracały zwykle do archiwów państwowych, a w rękach

⁶ AGAD, Archiwum Zamoyskich (dalej: AZ), nr 2590–2593.

⁷ AGAD, Arch. Radz., dz. II, księga nr 11. Opis Archiwum Antoniego Tyzenhauza w inwentarzu, mps dostępny w Pracowni Naukowej AGAD. Podstawowe dane zob. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator*, wydanie drugie, s. 624–627.

⁸ Największy zbiór akt królewsczyzn w archiwach prywatnych, por. Arch. Radz., dz. XVII, Akta starostw. Opis w inwentarzu. Mps w Pracowni Naukowej AGAD. Inwentarze niektórych królewsczyzn w Arch. Radz., dz. XXV; tam m.in. wspomniany inwentarz starostwa człuchowskiego z 1754 r., poz. 615. Informacje o wymienionych działach Arch. Radz., zob. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator*, wydanie drugie, s. 648, 650, 651.

⁹ Księga ordynansów w AGAD. Archiwum Publiczne Potockich, poz. 78. Akta ceremoniałów publicznych w AGAD, AZ, nr 3061.

¹⁰ Arch. Radz, dz. II, księgi nr 4, 6.

posłów pozostawały tylko drobne materiały. Wyjątkowo w archiwum domowym Franciszka Piotra Potockiego, ostatniego posła Rzeczypospolitej do Wielkiej Porty, zachowała się niemal kompletna dokumentacja jego misji do Stambułu, rozpoczętej w 1789 i zakończonej w 1792 r., ponieważ Potocki wrócił do kraju dopiero po trzecim rozbiórce i nie miał powodu, aby te dokumenty oddać władzom zabornym¹¹.

Magnaccy właściciele archiwów sprawowali często wybieralną funkcję marszałka Trybunału, ale ich działalność w tej dziedzinie znajduje swe odbicie przeważnie tylko w korespondencji. Swego rodzaju *curiosum* jest kopiariusz dekretów Trybunału wydanych w okresie dwóch miesięcy 1623 r., kiedy jego marszałkiem pozostawał Mikołaj Kiszka, gdyż dalszy ciąg tej księgi zapełniają zapiski oficjalistów w dobrach Kiszki dotyczące spraw gospodarczych tychże dóbr¹².

Wreszcie udział w sejmach i sejmikach nie pozostawiał też na ogół śladów w archiwach wielkich panów, choć sprawowanie funkcji poselskich należało do kanonów edukacji młodego magnata. Wyjątek o szczególnym znaczeniu stanowią materiały Ignacego Potockiego (1750–1809), które powstały w czasie Sejmu Wielkiego w związku z jego udziałem w pracach tego sejmku, zwłaszcza przy redagowaniu projektu ustawy rządowej (Konstytucji 3 maja). W Archiwum Publicznym Potockich zachowały się bruliony, redakcje wstępne projektu, a także jego ostateczna wersja włączona do zbioru wszystkich uchwał Sejmu Wielkiego¹³.

Politycy czynni w życiu publicznym Rzeczypospolitej potrzebowali do swojej działalności wielu materiałów informacyjnych, wśród których szczególnie ważne były ich trzy kategorie: diariusze sejmowe, gazetki pisane i *silva rerum*. Jak wiadomo, oficjalny diariusz sejmowy wprowadzono dopiero w czasie obrad Sejmu Wielkiego, a wcześniejsze diariusze — spisywane od XVI w. — powstawały na zlecenie prywatne, dlatego istnieje niekiedy kilka protokołów obrad jednego sejmku. Ich porównywanie wskazuje, że zachodzą odmiany tekstu, zapewne spowodowane indywidualnymi życzeniami zleceniodawców¹⁴. Zachowane w niektórych archiwach gazetki pisane, przeważnie magnatów, zamawiane były przez nich w „punktach

¹¹ Akta poselstwa F. P. Potockiego znajdują się obecnie w AGAD, Archiwum Roskie, Akta rodzinno-majątkowe, sygn. tymcz. 163–206. Na ich podstawie K. Waliszewski opublikował pracę pt. *Ostatni poseł polski do Porty Otomańskiej. Akta legacji stambulskiej Franciszka Piotra Potockiego starosty szczyrzeckiego*, Paryż 1894.

¹² Kopiariusz znajduje się obecnie w Arch. Radz., dz. X, Papiery Kiszaków, nr 525. Wiadomość o tym kopiariuszu zawdzięczam kol. J. Zawadzkiemu, za co składam mu w tym miejscu podziękowania.

¹³ Materiały te znajdują się obecnie w AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, poz. 96–100, 104. Ich opis w: *Przewodnik po zbiorze rękopisów wilanowskich*, wyd. W. Semkowicz, uzupełnił i przygotował do druku P. Bańkowski, Warszawa 1961, s. 87–99, 215.

¹⁴ Diariusze sejmowe, bardzo różne pod względem szczegółowości, występują we wszystkich lepiej zachowanych archiwach, a niekiedy też w zbiorach średniozamożnej szlachty jak np. w AGAD — Zbiór Ignacego Przyjemskiego starosty łomżyńskiego, por. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator*, wydanie drugie, s. 698, 699. W Arch. Radz. diariusze znajdują się w dz. VI. Informacje o diariuszach sejmów od 1548 r. zamieszczone u W. Konopczyńskiego (*Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948) obecnie są już tylko częściowo aktualne.

usługowych” działających w XVIII w. głównie w Warszawie. Cieszyły się one dużym zainteresowaniem, ale widocznie były dość kosztowne, skoro nieraz z korespondencji wielkich panów dowiadujemy się o pożyczaniu ich i przesyłaniu z ręki do ręki. W drugiej połowie XVIII w. gazety drukowane zaczęły powoli wypierać je z obiegu¹⁵. *Silva rerum* nie powstawały seryjnie. Opracowywano je zwykle na zlecenie magnatów, niekiedy przy ich osobistym udziale. Wyjątkowo powstawały z inicjatywy średniozamożnej szlachty¹⁶.

W archiwach prywatnych, z reguły magnatów, przechowywano ponadto akta należące w zasadzie do kategorii publików, a mianowicie akta miejskie i kościelne. Autonomia miast, a właściwie małych miasteczek była w znacznym stopniu ograniczona w dobrach szlacheckich (magnackich), gdyż wybieralne władze miejskie podlegały jurysdykcji patrymonialnej, a mieszczanie odrabiali pańszczyznę. Archiwum miejskie nieraz przechowywano, choć częściowo, w archiwum dóbr, do których dane miasto należało¹⁷. Ta sama zasada odnosiła się do gmin żydowskich istniejących w miasteczkach prywatnych, mimo że posiadały one władze samorządowe i prowadziły własne księgi¹⁸. Większą samodzielnością w dobrach szlacheckich cieszyły się instytucje kościelne parafialne i klasztorne, zwłaszcza gdy reprezentowały Kościół rzymskokatolicki, ale nawet one nie były całkowicie niezależne od pana dóbr, na których terenie znajdowały się, choćby ze względu na prawo patronatu i uzyskiwanie funduszy stanowiących ich uposażenie¹⁹.

Okres zaborów wydatnie ograniczył udział dawnych elit społecznych w życiu politycznym kraju, nie zahamował jednak całkowicie ich działalności, zwłaszcza rozwijanej na emigracji. Bogata dokumentacja prac Hotelu Lambert zgromadzona przez Czartoryskich w Paryżu została ostatecznie w 1876 r. przeniesiona do Krakowa i połączona z tamtejszymi archiwaliami, tworząc w Bibliotece Czartoryskich

¹⁵ Duży zbiór gazetek pisanych zachował się w Arch. Radz., dz. XXXIV. Ich katalog w postaci maszynopisu jest dostępny w Pracowni Naukowej AGAD. Największy zbiór tych gazetek jest w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu. Ich katalog opracowała i opublikowała A. Bułówna, *Katalog gazet z XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Zakładu im Ossolińskich*, Wrocław 1969.

¹⁶ Przykład dużego magnackiego zbioru sylw opracowanego pod kierunkiem, a częściowo osobiście przez J. Wielopolskiego, kanclerza wielkiego koronnego znajduje się w AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, nr 45, t. I–IV. Rzadki przykład większego zbioru sylw szlacheckich zachował się w AGAD — Zbiór I. Przyjemskiego. Ich zwięzły opis w: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator*, wydanie drugie, s. 698, 699.

¹⁷ Przykład takiej ingerencji pana dóbr w życie miasta daje: AGAD, Archiwum Roskie. Akta rodzinno-majątkowe, nr tymczasowy 466. Jest to protokół sesji odbytej 8 XI 1788 r. w pałacu boćkowskim, podczas której pan dóbr wydawał dyspozycje administracyjne dla miasta Bociek i rozszadzał sprawy sporne między tamtejszymi mieszczanami a landwójtem. Por. też M. Bogucka, M. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce*, Wrocław 1986, s. 324–328.

¹⁸ Wielką rzadkością jest pinkas, czyli księga gminy żydowskiej w Boćkach, w której oprócz hebrajskich zapisek miejscowego kahału znajdują się dyspozycje w języku polskim wydawane przez pana dóbr, por. AGAD, Archiwum Roskie. Akta rodzinno-majątkowe, poz. nr 473 (sygn. tymcz.).

¹⁹ Do największych archiwów klasztornych w zbiorach prywatnych należy archiwum benedyktynek w Nieświeżu zachowane w Arch. Radz., dz. VIII, nr 281–358 z lat 1589–1869. Akta tego klasztoru odnoszą się głównie do jego spraw majątkowych i do gospodarki w jego posiadłościach. Zachowały się jednak także dokumenty o charakterze kościelnym np. protokoły wizytacji metropolitalnych przeprowadzanych w latach 1829, 1839, 1862, 1869.

tw. Archiwum Publiczne²⁰. Inna część materiałów dotyczących życia politycznego emigracji została zebrana przez Władysława Ewarysta Broel-Platera (1808–1889) w założonym przez niego polskim Muzeum Narodowym w Rapperswilu w Szwajcarii. Niestety, ich przewiezienie do Biblioteki Narodowej w Warszawie w okresie międzywojennym spowodowało w konsekwencji ich zagładę wraz ze zbiorami tej Biblioteki w 1944 r.²¹. Niektórzy historycy nazywają Małym Rapperswilem zachowane w Archiwum Ostrowskich z Ujazdu (AGAD) materiały, które zgromadził w wyniku działalności politycznej na emigracji Antoni Ostrowski (1782–1845), senator i wojewoda w Królestwie Polskim²².

*

Kolekcjonerstwo rękopisów uprawiane na ziemiach polskich od początków XIX w. było nie tylko wyrazem przejmowania rozpowszechnionej w Europie mody, ale miało tutaj swoisty podtekst. Chodziło mianowicie o zabezpieczenie z pobudek patriotycznych śladów świetnej przeszłości kraju. Był to więc, przynajmniej częściowo, świadomy mecenat, choć przeważnie na podłożu pasji kolekcjonerskiej. Zakres kolekcjonerstwa rękopisów był od początku bardzo szeroki, gdyż obejmowano nim wszelkie „starożytności”, ale materiały charakteru publicznego zajmowały w nim poczesne miejsce. Przede wszystkim należy tu wymienić zbiory Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, w skład których weszły: wspomniane już Archiwum Publiczne, a także zakupiona od Tadeusza Czackiego (1765–1813) z jego kolekcji w Porycku część Archiwum Gabinetowego króla Stanisława Augusta, akta z archiwum króla Augusta II zebrane przez podkanclerzego wielkiego koronnego Jana Szembeka (zmarłego w 1731 r.), dokumenty pergaminowe z Archiwum Koronnego Krakowskiego, akta sejmów i sejmików, korespondencja z archiwum biskupów warmińskich i inne²³. Drugą szczególnie cenną dla kultury polskiej, oprócz Biblioteki Czartoryskich, jest stworzona przez Józefa Maksymiliana Ossolińskiego (1748–1826) kolekcja, którą nazwano Zakładem Narodowym im. Ossolińskich we Lwowie, a od 1946 r. we Wrocławiu, potocznie określana mianem Ossolineum. Jednak materiałowy o charakterze publicznym jest w Ossolineum stosunkowo niewiele, jeśli nie liczyć rachunków dworu królowej Jadwigi i króla Władysława Jagiełły, rachunków pogrzebu króla Zygmunta Augusta (ze zbiorów Pawlikowskich w Medyce) oraz ksiąg kilku miast małopolskich i wielkopolskich z XVI–XIX w.²⁴ Bogatą

²⁰ Opis zbiorów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie autorstwa A. Homeckiego, uzup. przez J. Pezdę, zob. w: *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, wyd. II, poprawione i uzup., oprac. D. Kamolowa przy współudziale T. Sieniatyckiej, Warszawa 2003, s. 153–172.

²¹ O dziejach zbiorów rapperswilskich pisał P. Bańkowski, *Straty Biblioteki Narodowej w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych* [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. III, Warszawa 1955, s. 9–65.

²² O działalności Antoniego Ostrowskiego informuje jego *Pamiętnik z czasów powstania listopadowego* (wyd. K. i W. Rostoccy, Wrocław 1961). Opis archiwum Ostrowskich z Ujazdu obecnie w AGAD w czterotomowym inwentarzu (mps) dostępnym w Pracowni Naukowej AGAD.

²³ O zawartości „Archiwum Publicznego” w Bibliotece Czartoryskich por. opis A. Homeckiego (uzup. J. Pezda) [w:] *Zbiory rękopisów*, s. 154–157.

²⁴ Na temat dziejów Ossolineum i jego zbiorów we Wrocławiu informuje A. Fastnacht (uzup. M. Matwijów), [w:] *Zbiory rękopisów*, s. 485–513.

w publika kolekcję stworzył natomiast Stanisław Kostka Zamoyski (1775–1856) w Bibliotece Ordynacji Zamojskiej (BOZ) w Warszawie, którą założył ok. 1815 r. Charakter publiczny noszą m.in. złożone w niej papiery rodzinne Zamoyskich, zwłaszcza ze względu na akta urzędu kanclerskiego, który sprawowali Jan Zamoyski (1542–1605) i jego syn Tomasz (1594–1638). Ponadto w BOZ znalazły się: niektóre diariusze sejmowe; materiały sejmikowe i skarbowe; akta wojskowe dotyczące wojny z Rosją w 1792 r. i udziału w niej Tadeusza Kościuszki; akta dotyczące powstania kościuszkowskiego na Litwie; dokumenty korpusu kadetów w Warszawie z lat 1768–1776; fragmenty archiwów kościołów i klasztorów, zwłaszcza klasztoru Kanoników Regularnych w Czerwińsku z dokumentami pergaminowymi od 1155 r.; dokumenty klasztoru Bożogrobców w Miechowie; protokoły synodów ewangelickich w Małopolsce z XVI i XVII w.; czy materiały do spraw Kościoła unickiego na Litwie z XVII–XIX w.²⁵

Kolekcja zgromadzona w Kórniku przez znanego zbieracza, historyka i wydawcę Tytusa Działyńskiego (1796–1861), a następnie uzupełniana przez jego syna Jana Działyńskiego (1829–1880) obejmuje bardzo różnorodny materiał, w tym m.in. publika. Do tej kategorii zaliczono: fragmenty archiwów kilkunastu miast, głównie z terenu Korony, ale także niektórych z Wielkiego Księstwa Litewskiego (np. Kiejdan), z okresu od XVI do XIX w.; akta kilkunastu kościołów i klasztorów z XV–XIX w., również z różnych terenów I Rzeczypospolitej; akta sądów ziemskich i grodzkich z XV–XVII w.; archiwum Dywizji Kozaków Sułtańskich z lat 1854–1856 (z kolekcji Leonarda Niedźwieckiego) obejmujące dzienniki korespondencji, księgi rozkazów, dzienniki inspekcji, wykazy osobowe, akta gospodarcze. Początkowo Biblioteka Kórnicka posiadała część materiałów Wielkiej Emigracji, ale w okresie międzywojennym przekazała zbiory Biblioteki Batignolskiej do Biblioteki Narodowej w Warszawie, a akta Towarzystwa Demokratycznego i Joachima Lelewela do Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego²⁶.

Kolekcja archiwaliów wybitnego „starożytnika” warszawskiego Aleksandra Przeddzieckiego (1814–1871) uległa w większości zagładzie w latach 1939–1944, a wśród pozostałych szczątków (Archiwum Przeddzieckich w AGAD) zachowały się — jako jedyne publika — dokumenty pergaminowe z lat 1315–1569, w liczbie 104 jednostek, pochodzące z archiwów klasztorów Dominikanów w Kamieńcu Podolskim i Warce oraz Kanoników Regularnych w Mstowie, a także z archiwów miast Mstowa i Kamieńca Podolskiego²⁷.

²⁵ O zbiorach Zamoyskich zgromadzonych w BOZ pisał B. Horodyski, *Zarys dziejów Biblioteki Ordynacji Zamojskiej* [w:] *Studia nad ksiązką poświęcone pamięci K. Piekarskiego*, Wrocław 1951, s. 295–341. O archiwaliach ocalałych ze zbiorów dawnej BOZ informuje T. Zielińska, *Archiwum Zamoyskich z dawnej Biblioteki Ordynacji Zamojskiej w Warszawie* [w:] *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, pod red. K. Myślińskiego, Zamość 1969, s. 467–474.

²⁶ *Zarys dziejów kolekcji kórnickiej*, obecnie Biblioteki Kórnickiej PAN, opisy jej zbiorów i katalogów, zob. J. Wiesiołowski, *Kórnik — Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk* [w:] *Zbiory rękopisów*, s. 85–99.

²⁷ Z. Wdowiszewski, *Straty archiwalne Biblioteki Przeddzieckich w Warszawie* [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich*, s. 375–395; M. Koška, *Uczony, kolekcjoner i wydawca — hrabia Aleksander Przeddziecki, „starożytnik” warszawski epoki międzywojennej*,

Można jeszcze wspomnieć o kolekcji, którą stworzyli w swojej rezydencji w Suchej (Beskidzkiej) Aleksander Branicki (1821–1877), jego syn Władysław (1848–1914) oraz wnuczka Anna Branicka (1876–1953) z mężem Juliuszem Tarnowskim (1864–1917), i na koniec syn tej pary Juliusz Gabriel Tarnowski (1901–1989) żonaty z Różą Zamoyską (urodzoną w 1911 r.). Po II wojnie światowej kolekcja biblioteki w Suchej została rozproszona. Jej część trafiła do AGAD, gdzie stanowi wyodrębnioną całość, niektóre rękopisy znalazły się w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, w Archiwum Państwowym w Krakowie oraz w Muzeum Narodowym w Warszawie. Z ważniejszych, ocalałych z tej kolekcji publików można wymienić: kopiařusz korespondencji króla Zygmunta III (obecnie w Ossolineum); diariusze sejmowe z lat 1548–1793; diariusze posiedzeń Trybunałów Koronnego i Litewskiego z lat 1776–1782; rachunki dworu królewskiego z lat 1559, 1641–1642; protokoły rewizji królewszczyzn i wytyczenia granic z Prusami po I rozbiore (część); rejestr przywilejów miasta Witebska z 1733 r. oraz liczne przywileje dla kościółów i klasztorów²⁸.

Oprócz wymienionych kolekcjonerów w XIX i XX w. zaczęli pojawiać się coraz częściej zbieracze rękopisów z innych środowiska. Działająca w Lublinie Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego (1860–1906), etnografa i językoznawcy, przechowuje spuściznę i zbiory tego kolekcjonera. Rękopisy te wiążą się tematycznie przeważnie z dziejami regionu. Są tu więc przywileje i inne dokumenty dotyczące miast Lubelszczyzny oraz fragmenty archiwów klasztornych z Chodla, Lublina i Opola Lubelskiego, a także archiwów rodzinnych i spuścizn²⁹. Aleksander Czołowski (1865–1944), kolekcjoner zbierający m.in. rękopisy, przez całe życie związany ze Lwowem, archiwista, potem dyrektor Archiwum Miasta Lwowa, a jednocześnie dyrektor Muzeum Historycznego Miasta Lwowa, historyk i wydawca źródeł historycznych, zgromadził w swej kolekcji akta urzędów, instytucji publicznych, a także fragmenty archiwów miejskich i kościelnych oraz części archiwów magnackich (m.in. Mniszchów, Rzewuskich, Woroniczów) i spuścizn historyków i kolekcjonerów, w tym Józefa Dzierzkowskiego (zmarłego w 1830 r.). Jego spuścizna w kolekcji Czołowskiego jest przykładem nawarstwiania się zbiorów rękopisów³⁰. Jerzy Dunin-Borkowski, aptekarz w Krośniewicach, zebrał kolekcję obejmującą m.in. dokumenty i listy królewskie, w tym dokument Władysława Jagiełły z 1414 r., a także dokumenty z podpisami Tadeusza Kościuszki, ks. Józefa Poniatowskie-

MH-A, t. 14, 2002, s. 61–70. Ponadto inwentarz Archiwum Przeddzieckich, mps dostępny w Pracowni Naukowej AGAD.

²⁸ Informacje o Zbiorach Branickich w Suchej (autorstwa T. D. Woyciechowskiej oraz A. Fastnachta), zob. *Zbiory rękopisów*, s. 445, 494; *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator*, wydanie drugie, s. 662, 663.

²⁹ Zob. R. Bender, *Łopaciński Hieronim Rafał* [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 18, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 394–396; *Zbiory rękopisów* s. 196–202.

³⁰ T. Zielińska, *Zbiór archiwalny Aleksandra Czołowskiego w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych*, „Archeion”, t. 89, 1991, s. 37–60. Części zbiorów Czołowskiego znajdują się w Bibliotece Narodowej w Warszawie oraz w Ossolineum we Wrocławiu, por. *Zbiory rękopisów*, s. 358, 359, 369, 488–490, 493.

go i cesarza Napoleona I³¹. W Jędrzejowie lekarz Feliks Przyppkowski (1872–1951) stworzył muzeum, w którym znalazły się m.in. materiały dotyczące dziejów Jędrzejowa oraz część archiwum tego miasta. Później muzeum prowadził i kolekcję uzupełnił syn Feliksa, Tadeusz Przyppkowski (1905–1977)³².

Powyższy przegląd rozproszenia niektórych archiwaliów publicznych w prywatnych zbiorach archiwalnych miał na celu ukazanie na wybranych przykładach różnorodności sytuacji, które spowodowały rozmieszczenie tych materiałów po części zgodnie z ich proveniencją, częściowo jednak w sposób trudny do przewidzenia i zaskakujący. Szkic ten nie wyczerpuje oczywiście omawianego zagadnienia, wskazuje tylko na dalsze możliwości jego pogłębionego opracowania.

Teresa Zielińska, Public Archival Materials in the Private Collections

Summary

The archives of private provenance that are preserved in the Polish public collections give a picture of the life of aristocratic families, who were the former ruling elite of the Polish — Lithuanian Commonwealth. Representatives of these families knew the habit that obliged the officials to transfer files associated with public office they exercised to the archive of the institution. According to this habit, the transfer should have taken place after one had stepped down from office, but unfortunately this rule was not always observed. This is why, the records associated with the office of chancellor of the crown are often represented in the private archives (especially those of the Zamoyski and Radziwiłł families; office of *hetman of the crown* did not have its own archive; thus, papers produced by hetman were gathered in the private collections of officials who exercised the office). Records for the operation of the other offices exercised by the magnates: great marshals and court marshals or tribunal marshals are preserved in a smaller number of private collections.

Private archives are also places where records of the Diet (Sejm) and Regional Diet [Dietmes, *sejmik*] are preserved: resolutions [laudum], instructions, reports of the sittings and debates [diariusz], speeches, as well as constitutions, the special case of The Constitution of May 3, 1791 at the head. Many persons gathered records of a political nature, making out of them theme collections.

A new phenomenon occurred at the end of the eighteenth century, i.e. collecting of the historical sources. These collections were often created for patriotic reasons. In private collections were assembled series of public documents, including parts of the official archives. For example, part of The Crown Archive and The Treasury Archive is in the holdings of The Czartoryski Library in Kraków. Many ways of gathering of the public records in the private archives, and long — lasting nature of this process resulted in extremely varied and rich material for the study of political and social history of Poland being preserved in these archives.

³¹ Zob. *Zbory rękopisów*, s. 192.

³² Zob. C. Eber, *Przyppkowski Feliks Antoni* [w:] PSB, t. 29, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 220, 221; S. M. Brzozowski, *Przyppkowski Tadeusz Konrad*, ibidem, s. 232–236; *Zbory rękopisów* s. 64.